

КОМПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА НОМЕНКЛАТУРА В УКРАЇНІ В РОКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Вивчення механізму влади, який забезпечував панування в Україні в 20–80-ті роки ХХ століття комуністичної еліти, продовжує залишатись одним із актуальних питань вітчизняної історичної науки. Особливості виникнення цього механізму, його формування і діяльності в УСРР в 20–30-ті роки у радянській історіографії фальсифікувались або піддавались такому викривленню, що можна говорити про необхідність вивчення цього питання на сучасній джерельній та методологічній базі фактично з нульової позначки. Дослідники з української діаспори з різних об'єктивних і суб'єктивних причин у минулому столітті не змогли вичерпно вивчити цю проблему, хоча О.Субтельний, Б.Кравченко, І.Майстренко багато що зробили для того, щоб всебічно розглянути і проаналізувати зміст діяльності та внутрішню сутність більшовицького керівництва України [17; 11; 9]. Після проголошення незалежності С.В.Кульчицький [26, с.3-15; 10; 11, с.69-101, 229-251], Ю.І.Шаповал [19; 20, с.59-71, 158-207, 474-488; 21], С.С.Діброва [5, с.12-35; 24, с.16-19], М.С.Дорошко [7, с.70-76] опублікували низку робіт, які значно розширили наші знання й уяву про ті важелі влади, методи панування та засоби впливу на населення республіки, що використовувало керівництво більшовицької партії в 20–30-ті роки для зміцнення своїх позицій.

Сам термін “номенклатура” в розумінні переліку найважливіших керівних посад у партійно-державному апараті УСРР, призначення на які та звільнення з яких відбувалося лише із санкції вищих органів ВКП(б) та КП(б)У, безпосередньо пов'язаний з діяльністю більшовицьких вождів після того, як вони захопили владу у великій країні, яка вимагала щоденного управління та кардинального вирішення нагальних проблем суспільства. Більшовицька еліта на чолі з В.І.Леніним швидко сформувала величезний партійно-державний апарат управління, “номенклатурний” принцип існування якого давав змогу не тільки надійно його контролювати, але й розвивати в необхідному вождям більшовизму напрямку. За свідченням Л.М.Кагановича, термін “номенклатура” з'явився в середовищі обліково-розподільчого відділу ЦК РКП(б) на початку 20-х років, хоча обліком, призначенням та звільненням з партійних і державних посад у центрі та на периферії апарат Центрального комітету більшовицької партії займався вже в 1918 році під безпосереднім керівництвом В.І.Леніна та Я.М.Свердлова [8, с.47–48]. У сучасній історичній літературі термін “номенклатура” набув значного поширення після публікації в ФРН у 1980 році книги М.С.Восленського “Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза”. Розвиваючи ідеї та погляди югославського дисидента Мілована Джиласа, М.С.Восленський намагався аргументовано довести, що партійна бюрократія в СРСР перетворилась у пануючу, керівну силу, яка реально управляє комуністичною державою. Ця книга та її зміст викликали справжню дискусію серед закордонних дослідників радянського суспільства, але вітчизняному читачу вона стала доступна лише в 1991 р. [4, с.16–36]. Користуючись нагодою, треба зауважити, що теза про зазіхання партійної бюрократії і “номенклатури” на всю повноту влади в СРСР висловлювалась Л.Д.Троцьким, Х.Г.Раковським, І.К.Дашковським та іншими діячами опозиції у ВКП(б)-КП(б)У ще в 20–30-ті роки [18, с.132-135; 22, с.87-94; 29, с.9-10].

Номенклатура в партійно-державному апараті СРСР і УРСР у тому вигляді, як її розглядав у своїй книзі М.С.Восленський, не виникла одномоментно. Вона пройшла з початку 20-х років довгий і досить складний шлях формування. Цей шлях в умовах України мав свої особливості. І якщо М.С.Дорошко та В.Ф.Колесник вже досліджували процеси формування в УСРР більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки, то цього не можна сказати про аналогічні дослідження стосовно 30-х років минулого століття [25, с.40-50]. Велику зацікавленість у зв'язку з цим викликають ті

зміни і трансформації, які пережила компартійно-державна номенклатура УСРР під час та після проведення колективізації сільського господарства республіки.

Саме дослідженню цього питання та всебічному його розгляду і присвячена ця стаття. Але перед тим, як безпосередньо розглянути особливості процесу формування та функціонування компартійно-державної номенклатури в Україні в 1929-1933 рр., на наш погляд, треба визначитись з реальним змістом понять “політична еліта” та “компартійно-державна номенклатура”, які вживаються сучасними суспільствознавцями й істориками стосовно тієї соціальної групи діячів, яка опанувала владу в СРСР та УРСР після жовтня 1917 р.

Ми вважаємо за необхідне повернути до вживання у працях з історії України поняття “політична еліта”. Політична еліта існує в будь-якому суспільстві. Її утворює окрема соціальна група, представники якої беруть участь у плануванні, формулюванні, прийнятті та реалізації політичних рішень, мають у своєму розпорядженні необхідні важелі влади і владні повноваження. Ця група діячів здійснює контроль над розвитком економіки, соціальної та гуманітарної сфери суспільства, засобів масової інформації, зовнішньої та внутрішньої політики, армії і правоохоронної системи, впливає на формування її засадами ідеології.

У радянській історіографії поняття “політична еліта” стосовно тієї обмеженої групи діячів, які захопили владу в Росії та Україні в 1917-1920 рр., не використовувалося. Це було не тільки наслідком лицемірства і цинічної сутності офіційної ідеології комуністичної держави та її керівників, але й бажанням приховати реальну природу елітаризму в СРСР. Демагогічне твердження про “єдність народу та влади” було одним із головних у пропагандистській роботі всього партійно-державного апарату радянської держави за весь період її існування. Історики, які мали іншу думку, в результаті переслідування з боку влади або переставали бути істориками за власним бажанням, або позбавлялись цієї можливості примусово. Не дивно, що праці навіть таких лояльних до нової комуністичної влади перших істориків КП(б)У, як М.Ю.Равич-Черкаський, М.І.Яворський, М.М.Попов були в 30-ті роки заборонені. Але до цього вони зазнали арештів, слідств, знущань і тортур, концтаборів та розстрілів.

Радянське суспільство було елітарним. Нерівність усередині правлячої більшовицької партії після жовтня 1917 р. швидко розвивалась. Вже в 1918 р. партійний загаль РКП(б) відкрито та публічно називав В.І.Леніна і Л.Д.Троцького вождями більшовиків та всієї пролетарської революції. Майже через рік до кола “вождів” були включені Я.М.Свердлов, М.І.Бухарін, Г.О.Зінов’єв, Л.Б.Каменєв, Й.В.Сталін, А.В.Луначарський та інші. Вони почали перебирати на себе всю повноту влади в Росії, створювати потужний партійно-державний апарат, Червону армію та безжалісні органи державної безпеки. А головне, більшовицьке керівництво методично ліквідувало демократичні завоювання лютого 1917 року. Диктатура партії вже в 1918-1919 рр. трансформувалась у диктатуру її партійних олігархів. У 1919 році вони формалізували своє владне положення: були утворені політичне та організаційне бюро Центрального комітету РКП(б). Коло замкнулось. Тепер між вождями “пролетарської” революції та тими пролетарями, заради яких нібито проводились революційні перетворення в суспільстві, була прірва. І вже на початку 20-х років минулого століття головною опорою правлячої більшовицької еліти стала нова бюрократія. Ця опора, посилюючи свої позиції, проіснувала до самого краху комуністичної держави, тобто до початку 90-х років. Тільки наприкінці 30-х років був короткочасний період, коли сталінське елітарне угруповання поставило партійно-державний апарат у залежність від свавілля карально-репресивних органів. Це був останній акт у боротьбі елітарних угруповань більшовиків за владу в СРСР. Згідно з традиціями азійських правителів, переможених треба було знищити фізично.

Виникнення та формування компартійно-радянської еліти в Україні мало дещо відмінну від Росії історію. Це було, в першу чергу, пов’язано з незначним поширенням ідей комунізму в Україні до жовтня 1917 року та слабкістю більшовицьких осередків в українських губерніях колишньої Російської імперії. Лідери більшовиків в Україні в 1917-1918 рр.: Є.Б.Бош, Г.Л.П’ятаков, Г.Ф.Лапчинський, В.М.Шахрай, Й.Е.Квірінг,

В.П.Затонський, Артем (Ф.Сергєєв), відряджений В.І.Леніним у 1918 році до Харкова М.О.Скрипник та інші були маловідомі та малопопулярні серед населення. Мало що змінило і проголошення в грудні 1917 року в Харкові нової держави – УСРР. Можна стверджувати, що в Україні до початку революційних подій не існувало навіть контурів майбутньої більшовицької контреліти стосовно політичних еліт Української Народної Республіки та гетьманату Павла Скоропадського. Тому процес формування цієї контреліти в 1917–1920 рр. йшов дуже складно, тому що він відбувався в надзвичайних умовах громадянської війни в Україні та багатополюсної й багатовекторної боротьби за владу. Формоутворювальним чинником для консолідації та кристалізації більшовицької еліти республіки стало об'єднання в липні 1918 року всіх більшовиків України в субпартію, яка отримала назву Комуністична партія (більшовиків) України. Керівні органи цієї субпартії стали місцем концентрації тих діячів, які уособлювали політичну еліту республіки після підкорення більшовиками України за допомогою Червоної армії РСФРР та її репресивно-каральних органів.

Політична еліта УСРР прийшла до влади в 1920 році на багнетах іноземної армії. Її влада укорінювалась тотальним насиллям і примусом. Як і в Росії, в Україні вже в 1920–1922 рр. активно реалізовувалась політика згортання демократичних засад життя суспільства. У цих умовах завершувався процес формування політичної еліти УСРР.

Будь-яка політична еліта має життєву потребу функціонування власних механізмів для відновлення свого складу та його поповнення, безпосереднього керівництва бюрократією або державним апаратом. Саме з метою створення таких механізмів, на наш погляд, більшовицька еліта заснувала та реалізувала систему партійно-державної номенклатури в 20–30-ті роки минулого століття.

Відомо, що для конструювання партійно-державного апарату в УСРР 10 квітня 1919 року при секретаріаті ЦК КП(б)У було створено обліково-розподільчий відділ. В умовах громадянської війни в 1919–1920 рр. він не мав змоги виконати в повному обсязі поставлене перед ним завдання обліку партійних працівників та їхній розподіл в Україні. Але саме в цей час були сформульовані перші засади номенклатури ЦК КП(б)У. Всіх членів української партії більшовиків було поділено на чотири категорії. До першої категорії були включені вищі керівники партійних та державних органів республіканського рівня, комуністи, що обіймали посади голів губернських виконавчих комітетів, секретарів губернських партійних комітетів та інші керівники губернського рівня. До другої категорії були включені комуністи, які займали посади в губернських установах. Третю – становили апаратники і керівники повітового рівня, а четверту – резерв, що складався з “рядових партійців” [7, с. 73].

Суттєвого розвитку номенклатурна система використання партійно-державних кадрів набула в Україні в 1921 р. Після постанови обліково-розподільчого відділу ЦК КП(б)У від 17 березня 1921 р “Про перепис відповідальних працівників” всі центральні установи повинні були направити до цього відділу анкети та інші дані на відповідальних працівників всеукраїнського рівня. Ця робота була завершена у жовтні 1921 р. Згідно з циркулярами ЦК КП(б)У від 25 березня та 1 червня 1921 р. на облік у партійних комітетах були взяті не тільки керівники і працівники партійних та державних органів різного рівня, але й “працівники з дореволюційним стажем, господарники й адміністратори заводів і фабрик” [7, с. 73–74].

У 1921 р. ЦК КП(б)У та його структурні підрозділи вели облік, а також добирали, призначали і звільняли з керівних посад такі категорії відповідальних працівників: а) членів, кандидатів у члени та завідувачів відділів ЦК КП(б)У; б) народних комісарів, членів колегії наркоматів та завідувачів відділів наркоматів; в) членів і кандидатів у члени ВУЦВК; г) завідувачів відділів та інших важливих підрозділів ВУЦВК; д) членів і кандидатів у члени президії Вищої ради народного господарства України та завідувачів найважливіших відділів; е) голів та членів колегій главків; є) членів Особливої комісії з палива та членів Центральної посівної комісії при РНК УСРР; ж) голову та членів колегії Вукоопспілки; з) голову та членів колегії Всеукраїнської Надзвичайної Комісії; і) членів і кандидатів у члени президії Південного бюро профспілок та голів ЦК окремих спілок; к) голову та членів колегії Південного бюро Центрального Комітету профспілки

транспортників; л) редакторів газет всеукраїнського масштабу, завідувача Всеукраїнського бюро Російського телеграфного агентства; голову та членів колегії Всевидаву; м) “інших відповідальних партійних, радянських та профспілкових працівників, що працюють у Всеукраїнському масштабі” [33, арк. 71].

Тут треба підкреслити, що посади голови Раднаркому (уряду) УСРР, першого керівника і членів політбюро ЦК КП(б)У, голови та секретаря ВУЦВК, інші відповідальні посади всеукраїнського масштабу в 20–30-ті роки входили до номенклатури ЦК РКП(б) – ВКП(б). У разі своєї потреби вожді російського більшовизму змінювали склад керівників УСРР, як це сталося у 1923 році з Х.Г.Раковським. Вони навіть мали право, згідно зі статутом РКП(б), розформувати нелояльний до них склад ЦК КП(б)У. У березні 1920 р. ЦК РКП(б) на чолі з В.І.Леніним використав цей могутній партійний важіль і розформував склад ЦК КП(б)У, обраний ІV Всеукраїнською партійною конференцією переважно з прихильників опозиції “демократичному централізму” на чолі з Т.В.Сапроновим.

Номенклатурою та висуваннями вождів російського більшовизму були партійні керівники України: Й.Е.Квірінг (1922-1925 рр.), Л.М.Каганович (1925-1928 рр.), С.В.Косіор (1928-1938 рр.), М.С.Хрущов (з 1938 до 1949 рр.). Маловідомо, що з листопада 1920 до березня 1921 рр посаду першого секретаря ЦК КП(б)У обіймав В.М.Молотов [28, с.87-99].

Протягом 20-х років кількість керівників партійних, державних і профспілкових установ, господарників й адміністраторів, працівників держбезпеки, правоохоронних органів та армії, які входили до номенклатури ЦК КП(б)У і місцевих партійних комітетів, тільки зростала. Якщо наприкінці 1921 р. 762 посади в УСРР входили до номенклатури політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, то на 1 листопада 1923 р. таких посад було вже 855 [7, с.74].

Наприкінці 20-х років у зв'язку із розгортанням політики колективізації та індустріалізації кількість “номенклатурних” посад збільшилась у декілька разів. Значну роль у партійних комітетах всіх рівнів почали відігравати галузеві відділи, кількість яких тільки збільшувалась. На початку 30-х років галузеві відділи ЦК КП(б)У вже мали свою підвідомчу їм номенклатуру посад. Дуже швидко цей підхід був розповсюджений на обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У. У середині 30-х років до номенклатури партійних комітетів різного рівня були включені майже всі керівники заводів, фабрик, різних промислових підприємств, колгоспів, радгоспів і МТС, установ соціально-культурної та наукової сфери.

Офіційно номенклатура була узаконена в квітні 1923 р., згідно з відповідною резолюцією XII з'їзду РКП(б). 12 червня 1923 р. оргбюро ЦК РКП(б) затвердило постанову про порядок добору та призначення працівників партійно-державного апарату. Безпосередньо роботою зі створення організаційних і нормативних засад системи “номенклатури” в ЦК РКП(б) у 1923-1925 рр., за дорученням Й.В.Сталіна, займались В.М.Молотов та Л.М.Каганович.

Відряджений у 1925 р. в Україну генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.М.Каганович швидко упорядкував процес добору та висування як партійних, так і безпартійних кадрів на керівні посади всіх рівнів, сфер і галузей життя республіки. “Детальний перелік номенклатурних посад, призначення на які неодмінно санкціонувались політбюро ЦК КП(б)У, – пише в одній зі своїх останніх робіт М.С.Дорошко, – був затверджений у лютому 1926 р. За цим списком у полі зору політбюро перебувало близько 2 тис. номенклатурних посад, перебування на яких, на нашу думку, давало їх володарям право зараховувати себе до складу партійно-державної верхівки УСРР у середині 20-х років” [6, с.157].

У 1929 р. до складу розподільчої й облікової номенклатури ЦК КП(б)У входило 2175 осіб, з яких 425 осіб були партійними працівниками; 448 – керівниками та працівниками радянсько-адміністративних органів; 336 – господарських органів і установ; 126 – профспілкових органів; 214 – кооперативних органів; 71 – транспорту та зв'язку; 146 – фінансово-банківської сфери; 88 – торгівлі; 92 – планово-регулювальної галузі; 220 – культурно-освітньої та соціальної сфер [6, с.157-158].

Особливу увагу політична еліта УСРР у 20-ті роки приділяла зміцненню свого політичного впливу в українському селі. Відомо, що керівництву ЦК КП(б)У протягом 20-х років не вдалось залучити до лав більшовицької партії таку кількість селян, яка дала б змогу впевнено контролювати перебіг політичних та економічних процесів на селі. На 1 січня 1924 року в лавах КП(б)У було тільки 14140 селян, або 24,8% від всієї кількості членів цієї субпартії. На 1 січня 1926 року в КП(б)У їх було вже 30047 осіб, або 19,8% від всієї кількості членів української парторганізації. На 1 січня 1929 року кількість селян у КП(б)У зросла тільки до 40 273 осіб (17,4% від всієї кількості членів партії), що було мізерною кількістю у порівнянні з багатомільйонною масою селян України, які продовжували господарювати на основі приватної власності та певної економічної незалежності від комуністичної держави [16, с.5]. Насправді кількість селян, які продовжували працювати на землі, вести своє господарство або входити до складу наймитів і належали до КП(б)У, була в декілька разів меншою від офіційних партійних показників. Так, за архівними даними ЦК КП(б)У, станом на 1 січня 1926 року тільки 9,3% від всієї кількості селян у складі КП(б)У продовжували безпосередньо займатись сільським господарством. Неважко відрахувати, що це становило тільки 2 795 селян-комуністів [35, *арк.190*]. Тому більшовицька еліта України в 20-ті роки приділяла особливу увагу створенню свого міцного прошарку “номенклатурників” на селі.

Основою цієї номенклатури була районна ланка партійно-радянського керівництва. Тут доречно нагадати, що за своєю площею та за кількістю населення адміністративна одиниця – район була значно меншою за сучасну одиницю з аналогічною назвою. У 1926 р., звичайно, до переліку номенклатурних посад на рівні району входили посади: секретаря райкому КП(б)У, завідувача агітпропу цього ж райкому, голови райвиконкому, секретаря райкому ЛКСМУ, завідувача райсільбуду, завідувача районного відділу освіти, начальника районної міліції, завідувача районного земельного управління, народного судді, голови райпрофспілкового секретаріату. Тобто до цього переліку входили 10 посад. У великих районах, наприклад, у такому, як Гуляйпільський район Запорізької округи, до переліку номенклатурних посад входило 12 одиниць. Крім вже названих посад – завідувач районного комунального господарства і голова районної страхової каси [36, *арк.1-15*].

У 20-ті роки ЦК КП(б)У постійно застосовував номенклатурний механізм для того, щоб зміцнити свої позиції в районній ланці керівництва сільськогосподарськими районами, безпосередньо в сільських радах та у верхівці комітетів незаможних селян. Наприклад, у 1925 р., згідно із циркуляром ЦК КП(б)У від 20 липня того ж року “Про зміцнення села працівниками”, передбачалось направлення 200 відповідальних партійних працівників з міст України і робітничих осередків у сільські райони на посади секретарів райкомів КП(б)У та голів райвиконкомів. Керівник ЦК КП(б)У Л.М.Каганович особисто контролював стовідсоткове виконання цього циркуляру. Йому потрібно було мати в сільських районах України на ключових керівних посадах своїх висуванців. Саме ці висуванці через декілька років “вогнем і мечем” запроваджували в українському селі сталінську колективізацію [34, *арк.74*].

ЦК КП(б)У та місцеві партійні комітети через систему номенклатури в 20-ті роки надійно контролювали апарат і фахівців дуже важливого й впливового Наркомату землеробства УСРР. Невипадковим було те, що саме цей Наркомат очолювали авторитетні та високопоставлені партійні діячі радянської України Д.З.Мануїльський, О.Г.Шліхтер, М.К.Владимиров, І.Є.Клименко, Я.М.Дудник та інші. Одночасно з керівництвом Наркоматом землеробства УСРР вони входили до складу ЦК КП(б)У та його вищих органів, включаючи політбюро і оргбюро [15, с.8-9, 163-164]. Всього штат центральних управлінь Наркомату землеробства УСРР у першій половині 1921 року складався з 527 працівників. Понад 5,0 тисяч фахівців – державних службовців працювало тоді в 12 губернських земельних відділах. У кожному повіті також існував свій земельний відділ, який у середньому складався із 75 (!) працівників. А загальна кількість працівників Наркомзему УСРР разом з його місцевими органами в цей період перевищувала 17,5 тисяч осіб [15, с.65]. Більшість відповідальних працівників Наркомзему УСРР у центрі та на місцях входили до номенклатури конкретних

партійних комітетів, у структурі яких для роботи з українським селянством створювались у 1920-1921 рр. відповідні відділи. У цей період серед керівників і працівників сільських відділів парткомів різного рівня, включаючи ЦК КП(б)У, було багато колишніх членів партії УКП-боротьбистів та УПЛСР-борьбистів, які в березні та липні 1920 року масово переходили до КП(б)У. Такий інформований мемуарист і безпосередній учасник цих подій як Іван Майстренко свідчить, що існувала певна домовленість між ЦК КП(б)У та ЦК УКП-боротьбистів про те, що після переходу до лав більшовицької партії колишні боротьбисти займуть керівні посади різного рівня в структурі Наркомпросу та Наркомзему УСРР [13, с.131].

В умовах непу кількість державних службовців, які працювали в системі Наркомзему УСРР, зменшилась. У червні 1922 року в центральному апараті цього наркомату працювало 258 осіб, у 12 губернських землеуправліннях по 124 особи в кожному, а всього 1488 осіб, у повітових землеуправліннях – 1919 (по 19 в кожному). З часом ситуація стала змінюватися [15, с.66]. Ще більше зменшилась кількість працівників Наркомзему УСРР у 1923 р. В умовах розвитку ринкових відносин на селі та дефіциту бюджету велика кількість чиновників від землеробства просто була не потрібна. За весь 1922 р. їх було скорочено на 5 022 особи (42%) і залишилось на 1 лютого 1923 р. – 6 892 (у центральному апараті Наркомзему УСРР залишилось 179 осіб) [15, с.67].

Тенденція до зменшення кількості працівників Наркомзему УСРР, які отримували заробітну платню з державного бюджету, продовжувала зберігатись і в 1924-1927 рр. У 1925 році в республіці їх залишилось всього 2026 осіб. Частину своїх другорядних функцій наркомат передав новоствореним окружним і районним земельним управлінням (у 1924-1925 рр. в УСРР була здійснена адміністративно-територіальна реформа, яка ліквідувала поділ на губернії, а ще раніше були ліквідовані повіти і волості) [15, с.81-82]. Але в 1928-1929 рр. зменшення кількості працівників партійно-державного апарату в сільськогосподарських районах вже не розглядалось компартійно-радянським керівництвом України як позитивне явище. Заможні приватні господарі на селі поступово перетворились в ту соціальну й економічну силу, яка вимагала розвитку ринкових відносин і перегляду існуючих умов взаємодії між селянством та державою. Все це не відповідало поглядам і намірам політичної еліти СРСР на чолі з Й.В.Сталіним. Подолавши опір курсу на примусову колективізацію всередині більшовицької партії, який уособлювали М.І.Бухарін та О.І.Ригов, Сталін і його елітарне угруповання, до складу якого з 1926 р. входили такі ключові українські керівники, як Л.М.Каганович, Г.І.Петровський, В.Я.Чубар, С.В.Косіор, розпочали з 1929 року політику позбавлення селян приватної власності на землю, засоби виробництва і права на вільне, у залежності від ринкової кон'юнктури, використання отриманої сільськогосподарської продукції. Тоді ж, у 1929-1930 рр., була започаткована широкомасштабна робота як в УСРР, так і по всій території СРСР зі створення принципово нового партійно-державного апарату керівництва сільським господарством і соціальною сферою на селі. Це стало нагальною потребою, тому що відмова від непу, позбавлення селян приватної власності на землю та економічної свободи миттєво почали вимагати від правлячої політичної еліти створення розгалуженого партійно-державного і господарчо-адміністративного апарату, зміцнення важелів примусу та насилля. Відсутність такого апарату відразу ж вплинула на формування стану загальної кризи на селі. Дуже швидко ця криза переросла в голодомор 1932-1933 рр. і повну дезорганізацію сільгоспвиробництва.

Цей принципово новий партійно-державний апарат керівництва сільським господарством у 1929-1933 рр. створювався з самого початку на номенклатурних засадах. Інших засад у політичній еліті УСРР просто не було. Але з перших кроків проведення колективізації в Україні стало зрозуміло, що КП(б)У має на селі дуже слабкі позиції. 3 жовтня 1929 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про стан колгоспних партосередків та про залучення сільських комуністів до колгоспів”, у якій самокритично визнав цей висновок: “Переважає більшість колгоспів, навіть артільей та комун, не мають не тільки партосередків, а навіть не мають окремих партійців; великою частиною колгоспівські осередки у своїй роботі замкнені й слабо зростають коштом нових членів,

мають низький політичний рівень, слабо керують виробничим життям колгоспів – осередки ще не стали за справжніх організаторів великого соціалістичного сільського господарства”, – підкреслювалось у постанові ЦК КП(б)У [2, с.101]. У цих умовах компартійно-радянське керівництво України поклало відповідальність за зміцнення свого впливу на селі на окружних і районних “номенклатурників”. Більшість з них сформувались як працівники партійно-державного апарату в умовах непу, які принципово відрізнялись від тих, що виникли після створення колгоспів і радгоспів моделі 1929-1930 рр. Дуже швидко стало зрозуміло, що районні та окружні “номенклатурники” УСРР втрачають контроль за перебігом подій на селі, особливо у виробничій сфері, в умовах насильницької колективізації. Будь-яка організаторська робота з боку партійно-державного апарату поступалась примусу, насиллю та більшовицьким демагогічним гаслам. Остаточно система управління сільським господарством в УСРР була деморалізована і частково зруйнована гонитвою, яку влаштували українські більшовицькі олігархи за показниками здійснення колективізації та виконання встановлених Москвою планів хлібозаготівель.

Тільки в 1931 р. компартійно-радянські верхи України на чолі з С.В.Косіором, Г.І.Петровським та В.Я.Чубарем по-справжньому зрозуміли, що відсутність мінімально ефективного управління сільським господарством – від рівня колгоспів та радгоспів і до республіканського центру може призвести до катастрофи. Терміново були вжиті певні заходи. Наприклад, 2 липня 1931 р. була затверджена постанова об’єднаного засідання Президії ЦК КП(б)У – колегії Наркомату РСІ “Про систему управління в колгоспах”. Зміст цієї постанови свідчить, що сама більшовицька еліта республіки методом спроб та помилок шукала форми й способи управління новоствореними колгоспами і радгоспами. Особлива увага приділялась організації діяльності таких новостворених адміністративно-господарчих структур всеукраїнського масштабу, як Укрколхозцентр, Молококолхозцентр, Свиноколхозцентр та інших, які повинні були сумлінно виконувати всі розпорядження вищих органів партії та Раднаркому УСРР [2, с.365-368]. Їхні керівники відразу ж увійшли до номенклатури ЦК КП(б)У.

Дезорганізації сільськогосподарського виробництва в період колективізації та формуванню умов для голодомору в 1932-1933 рр. в Україні також сприяли й такі чинники:

1. Втрата селянами зацікавленості в своїй виробничій діяльності. Один із безпосередніх учасників колективізації, колишній керівник політвідділу МТС В.П.Орел писав у своїх спогадах: “Нам – політвідділцям Бужанської МТС – колгоспники розповідали про жахливі перекручення під час колективізації. Зокрема, порушувався принцип добровільності вступу до колективних господарств, куди примусово забирали єдину корову, конячину і навіть свиню. А хто по-доброму не йшов у колгосп зі своїм майном, погрожували відправити до Сибіру. І відправляли... А ще розповідали, що в колгоспах панував жорсткий порядок, за яким кожному належало виробити 150 трудоднів. Хліба на трудодень давали по 50 грамів, у кращі часи – по 100, грошей не давали зовсім. Жили тим, що вродить на городі. Податок з корови здай, 150 штук яєць здай, незважаючи на те, маєш ти їх чи не маєш. Крім того, податок з фруктових дерев та ще позику виплати. Цукерок, цукру не бачили, а горілку – хто її купував, якщо хліба не вистачало вдосталь” [27, с.121].

2. Було ліквідовано не менше 200 тисяч господарств заможних селян або, як їх тоді називали, куркульських господарств. Саме таку цифру навів П.П.Постишев на XII з’їзді КП(б)У (січень 1934 р.) [1, с.90]. Керівництво більшовиків України рекламувало цей показник своєї репресивної діяльності як велику перемогу. Але ця ліквідація стала не тільки особистою трагедією мінімум 600 тисяч українських селян та членів їхніх родин, але й трагедією сільгоспвиробництва, тому що заможні селяни виробляли у своїх господарствах значну частку товарного хліба і тієї продукції, яку вони у вигляді податків сплачували державі.

3. Безглузда адміністративно-територіальна реформа, проведена в УСРР більшовицьким керівництвом у 1930 р., лише посилила негативні наслідки

колективізації та страждання українських селян, наблизилася страшний голодомор в Україні.

На цьому чиннику подальших трагічних подій треба зупинитись більш детально, тому що він ще не знайшов свого розгляду і вивчення в працях дослідників історії України. Хоча ще В.М.Молотов та Л.М.Каганович у своїх виступах на III Всеукраїнській конференції КП(б)У 8 липня 1932 р. звертали увагу на те, що хибна ідея керівництва із Харкова 484 сільськими районами УСРР створила серйозні управлінські проблеми в умовах загальної кризи виробництва, викликані колективізацією та хлібозаготівельною кампанією [14, с.4-5,14].

Наповнення реальним змістом партійного рішення про нову реформу адміністративно-територіального устрою було здійснене спеціальною постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р. Згідно з цією постановою у республіці були утворені 503 нові адміністративно-територіальні одиниці: одна Молдавська автономна республіка, 18 міст, як окремі адміністративно-господарські одиниці, та 484 райони. До переліку міст, які отримали статус окремих адміністративно-господарських одиниць і свій бюджет, право безпосереднього спілкування з ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркомом УСРР та іншими вищими республіканськими органами влади, увійшли: Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Миколаїв, Сталіно, Полтава, Житомир, Луганськ, Зінов'ївськ, Кременчук, Херсон, Вінниця, Запоріжжя, Бердичів, Дмитрієвськ, Суми, Маріуполь [3, с.117].

Передбачалось, що ця система буде максимально сприяти прискоренню виконання на місцях вказівок і розпоряджень республіканської влади із Харкова – столиці УСРР. В умовах розгортання складних процесів колективізації сільського господарства та індустріалізації цьому аспекту діяльності місцевих органів влади приділялась особлива увага. Але вийшло всупереч попередньому плану. Безладдя господарське, особливо на селі, посилювалось безладдям в органах місцевої влади, тому що вони були захоплені перебігом процесів адміністративно-територіальної реформи. Все це набуло таких розмірів, що навіть ЦК КП(б)У в січні 1931 року не міг забезпечити формальний контроль за ходом колективізації в республіці – нові районні керівники не надсилали навіть необхідних повідомлень про неї, як того вимагали партійні циркуляри з Харкова. До 20 грудня 1930 року з 484 районів УСРР від райкомів партії до ЦК КП(б)У надійшли довідки про хід колективізації тільки з 270, на 10 грудня такі довідки були отримані від 325 райкомів КП(б)У. З листа ЦК КП(б)У, який підписав секретар ЦК П.П.Любченко та направив до місцевих партійних комітетів, це свідчило “про відсутність належного керівництва колективізацією з боку місцевих партійних організацій” [37, арк.2].

Районні адміністративно-територіальні одиниці виявились не готовими для безпосередньої співпраці з центральними республіканськими установами, галузевими наркоматами і господарськими органами. Замість прискорення було отримано уповільнення в 1930-1932 рр. проходження всіх директив і наказів від керівних центрів у Москві та Харкові до районних. Матеріальна база районних органів влади, реальний стан засобів зв'язку, транспорту, забезпечення папером, відсутність кваліфікованих і досвідчених кадрів, інші вагомі причини привели вже в 1931 р. керівництво ЦК КП(б)У до висновку, що реформа адміністративно-територіального устрою гальмує і посилює загальну кризу в республіці. З боку ЦК КП(б)У були вжиті термінові заходи: згідно з постановою ВУЦВК від 3 лютого 1931 р. скасовувались і ліквідовувались 118 районів, тобто їх залишилось 366, але вони ставали більшими за територією, населенням, повноваженнями і можливостями районної влади. Всупереч сподіванням ці заходи призвели до ще більшої деморалізації керівних працівників районної ланки. Серед них почала поширюватись “компетентна і надійна” інформація про наміри ЦК КП(б)У та уряду республіки продовжувати заходи, що повинні були привести до масової ліквідації значної частини районів або їхнього укрупнення. Щоб заспокоїти районних апаратників, ЦК КП(б)У, 29 травня 1931 р. направив до всіх райкомів партії листа про необхідність “негайно дати рішучу відсіч таким чуткам і вжити заходів, щоб ці чутки жодною мірою не відбилися на роботі в районі” [37, арк.34].

Але ніякі листи і директиви ЦК КП(б)У не допомагали. Новий адміністративно-територіальний устрій все більше виявляв свою нежиттєздатність. Це визнавали найбільш відомі тоді представники компартійно-радянської еліти. Так, голова уряду УСРР В.Я.Чубар у грудні 1932 р. у своєму виступі на пленумі ЦК КП(б)У був змушений визнати, що Раднарком республіки користувався в 1930-1932 рр. інформаційною мережею органів держбезпеки (ОДПУ), щоб розібратись у змісті подій і впливати на вирішення суто господарських проблем. Про втрату повного управління ситуацією у республіці та необхідність продовження пошуку оптимальної моделі адміністративно-територіального устрою радянської України говорив на лютому пленумі ЦК КП(б)У в 1933 р. й голова ВУЦВК Г.І.Петровський.

Та обставина, що більшість стратегічних і тактичних рішень під час колективізації та хлібозаготівель у 1929-1933 рр. приймалась партійними органами (у першу чергу політбюро ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У), ще більше ускладнювала ситуацію з управлінням економікою та соціально-культурною сферою республіки. Райкоми КП(б)У все більше ставали одноосібними керівними органами у себе в районах, але були нездатними хоча б мінімально впливати на процес підготовки і прийняття найважливіших політичних, економічних, кадрових рішень політичною верхівкою УСРР. Доведена до абсурду політика районування, ліквідація губернського і окружного рівнів місцевої влади тільки посилювала безладдя і хаос у республіці, охопленій колективізацією, хлібозаготівлею, масовими репресіями проти селян та інтелігенції. Але одночасно вона ж стала могутнім засобом посилення своєї влади на місцях Й.В.Сталіним та його елітарним угрупованням.

Про загальну кризу сільгоспвиробництва в 1929-1933 рр. свідчить той факт, що, за інформацією члена політбюро ЦК КП(б)У, наркома освіти М.О.Скрипника, втрати хліба під час збирання врожаю 1931 р. складали не менше 200 (!) мільйонів пудів. Про втрати врожаю під час збиральної кампанії 1932 р. навіть приблизних офіційних даних не існує, але, на думку С.В.Кульчицького, вони були не меншими, ніж у 1931 р. Таке могло статись тільки в умовах відсутності або повної бездіяльності реального господаря землі та врожаю – тепер комуністичної держави, яка продовжувала в 1929-1933 рр. пошук ефективних важелів, форм і методів управління “націоналізованим” сільським господарством [30]. До речі, вже згадувані сталінські соратники й однодумці В.М.Молотов і Л.М.Каганович у своїх виступах на III Всеукраїнській конференції КП(б)У 8 липня 1932 р. головну проблему завершення колективізації та хлібозаготівель в УСРР вбачали у відсутності ефективного керівництва з боку всієї КП(б)У та її “номенклатури”. В.М.Молотов говорив тоді про це так: “План посівної кампанії тут, як виявилось, недовиконано, а в ряді районів внаслідок помилок, допущених під час хлібозаготівель, склалось важке продовольче становище. Для значного числа колгоспів у цих районах це становище не зліквідовано досі... Це свідчить про великі хиби наших організацій на Україні в керуванні підняттям сільського господарства, в управлінні колгоспами особливо. Порядком самокритики ми повинні визнати, що з цими завданнями більшовики України... не впорались. Ми зорганізували десятки тисяч колгоспів, але не зуміли забезпечити практичного керівництва проведенням таких основних сільськогосподарських кампаній, як збиральна й хлібозаготівельна” [14, с.3].

Цікаво, що дослідники історії України багато вже писали про те, що Сталін відрядив у 1932 році в Україну В.М.Молотова та Л.М.Кагановича для того, щоб забезпечити виконання встановленого для республіки політбюро ЦК ВКП(б) плану хлібозаготівель. І це дійсно так. Як і те, що місія Молотова – Кагановича сприяла поширенню голодомору в Україні. Але історики не звертали уваги на те, що під час перебування в Україні в 1932 р. В.М.Молотов як голова Раднаркому (уряду) СРСР та Л.М.Каганович як секретар ЦК ВКП(б) багато що зробили для того, щоб створити в республіці таку управлінську вертикаль, яка могла б забезпечити керівництво сільським господарством після колективізації від колгоспу або радгоспу і до вищих органів партійно-державної влади в УСРР. Ця вертикаль мала бути зміцнена системою номенклатури. Свої перші пропозиції з цього питання вони сформулювали у своїх виступах на III Всеукраїнській конференції КП(б)У. Потім ця робота була продовжена Молотовим у жовтні-листопаді 1932 р. Завершували вже вибудову адміністративно-

командної управлінської вертикалі для колективізованого сільського господарства в 1933-1934 рр. відряджені в Україну Сталіним у січні 1933 р. на допомогу С.В.Косіору, Г.І.Петровському, В.Я.Чубарю та іншим українським керівникам П.П.Постишев, М.М.Попов, В.А.Балицький та їх багатосотенний номенклатурний супровід. (За десять місяців 1933 р. П.П.Постишев і С.В.Косіор змінили 3 із 5 секретарів обкомів КП(б)У – новими першими секретарями обкомів стали повернуті та направлені в Україну М.М.Хатаєвич, Є.І.Вегер, І.О.Акулов; 237 секретарів райкомів партії, 249 голів райвиконкомів, 158 голів райконтрольних комісій. Одночасно було створено 643 політвідділи МТС і 302 політвідділи радгоспів. Ще 10,0 тисяч постишевських висуванців-комуністів були направлені безпосередньо до колгоспів, у тому числі 3,0 тисячі з них були призначені головами або партійними секретарями у колгоспах. За всією цією армadoю “номенклатурників” стояла міць органів держбезпеки, правоохоронної системи й армії) [23, с.44].

Що ж являла собою номенклатура ЦК КП(б)У, яка включала в себе всіх керівних працівників партійно-державного та адміністративно-господарчого апаратів, які повинні були забезпечувати керівництво колгоспами і радгоспами УСРР після колективізації, тобто вже в 1933–1934 рр.?

По-перше, треба назвати 17 працівників сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У, які в середині 30-х років входили до номенклатури посад політбюро ЦК КП(б)У і були головними організаторами та виконавцями відповідних політичних рішень компартійно-радянської еліти республіки та СРСР. З них було: 8 інструкторів відділу ЦК КП(б)У по областях; 4 інструктори відділу ЦК КП(б)У в секторі радгоспів і 3 інструктори в секторі сільськогосподарських кадрів. Очолювали відділ завідувач і його заступник [32, арк.16-17].

По-друге, треба звернути увагу на те, що до номенклатури ЦК КП(б)У зі сільськогосподарських кадрів, затвердженої оргбюро ЦК КП(б)У 23 квітня 1933 р., було включено 1153(!) посади. Серед них: 68 посад входили до компетенції політбюро ЦК КП(б)У; 97 посад розглядало та затверджувало оргбюро ЦК; 978 посад були “номенклатурою” секретаріату ЦК і ще 10 посад входили до компетенції сільгоспвідділу ЦК КП(б)У. Якщо згадати, що в 1923 р. вся номенклатура ЦК КП(б)У складалась із 855 посад, то можна зрозуміти, яку могутню партійно-державну систему контролю за керівними кадрами, які працюють на селі, створила компартійно-радянська еліта України в 1933-1934 рр. Ця система мала тотальний зміст охоплення й обліку [31, арк.65].

По-третє, треба звернути увагу на те, які посади і з якою метою були включені до номенклатури ЦК КП(б)У з сільськогосподарських кадрів.

У першу чергу під особливий партійний контроль було поставлено весь керівний склад Наркомзему УСРР у центрі та на місцях. До номенклатури політбюро ЦК КП(б)У були включені посади наркома землеробства, 8 його заступників, 19 членів колегії цього наркомату, 7 посад завідувачів обласних земельних відділів та посада наркомзему Автономної Молдавської СРР [31, арк.60].

До номенклатури посад політбюро ЦК КП(б)У були також включені перші керівники: Укрзернотрактороцентру; 4 керівники обласних зернотрактороцентрів (Харківського, Дніпропетровського, Донецького, Одеського); Укрбурякотрактороцентру; Укровочекартоплетрактороцентру; Укрконоплетрактороцентру; Укрколгоспфарму; Управління птахоінкубаторів; голова комісії зі встановлення врожайності та сім керівників обласних комісій, Уповноважений нарком радгоспів; 3 керівники обласних зернотрестів (Одеського, Дніпропетровського, Донецького); голова республіканських профспілок робітників МТС і наймитів; голови республіканських профспілок робітників тваринницьких радгоспів та робітників землеробських радгоспів [31, арк.60-65].

До номенклатури оргбюро ЦК КП(б)У в квітні 1933 р. були включені такі посади з сільськогосподарських кадрів: 3 заступників керівника Укрзернотрактороцентру; керівник Молдавського облзернотрактороцентру; 3 заступників керівника Укрбурякотрактороцентру; 3 керівників обласних овочекартоплетрактороцентру (Харківського, Дніпропетровського, Донецького); 2 керівників обласних

коноплетрактороцентрів (Чернігівського, Київського); керівників насінньотресту та шовкотресту наркомзему УСРР; керівників тресту бавовняних радгоспів, кіньтресту, городтресту, садовинтресту, меліотресту, льоноконоплебудтресту, етероолійного тресту, Укрсоюзнасіництво, сільгосппостачання, 52 керівників міжрайонних комісій із визначення врожайності; 4 керівників обласних трестів тваринництва (Харківського, Одеського, Донецького, Дніпропетровського); керівника Донецького облмолокотресту; 7 керівників облтрестів зі свиначства (Харківського, Дніпропетровського, Київського, Одеського, Вінницького, Донецького, Чернігівського); директора вівчартресту; керівників союзплемтваринтресту, Укрптахотресту, Укрконтри союзрадгосппостачання, секретарів республіканських профспілок робітників МТС і наймитів, робітників тваринницьких радгоспів, робітників землеробських радгоспів, директора агро-індустріальної академії [31, *арк.60-65*].

До номенклатури секретаріату ЦК КП(б)У були включені в квітні 1933 р. посади таких керівників: 598 директорів МТС та 152 завідувачів МТМ; 68 директорів радгоспів; 8 директорів радгоспів кіньтресту; 4 директорів радгоспів городтресту; керівника сільгоспавіації; 8 керівників обласних контор “Союзремонтпостачання”; 30 директорів радгоспів облзернотрестів; 16 директорів радгоспів облскотоводтрестів; 6 директорів радгоспів облмолокотрестів; 23 директорів радгоспів облтрестів зі свиначства; 5 директорів радгоспів вівчартрестів; 8 директорів радгоспів союзплемтваринтресту; 2 директорів радгоспів Укрптахотресту; голови гідрометеорологічного комітету та багато інших адміністративно-господарчих керівників, які функціонально були підпорядковані Раднаркому УСРР і його наркоматам [31, *арк.60-65*].

Таким чином, є підстави стверджувати, що той величезний партійно-державний та адміністративно-господарчий апарат керівництва сільським господарством, який був створений у центрі та на місцях у 1929-1933 рр. і пройшов через номенклатурне затвердження у вищих органах КП(б)У, з'явився в УСРР не випадково. Він, з одного боку, був необхідний верхівці КП(б)У для керівництва “націоналізованим” сільським господарством, а з іншого боку, змінював її позиції на селі. Без такого потужного та розгалуженого прошарку “номенклатурників” сільське господарство після колективізації не змогло б існувати. Власністю завжди треба керувати і розпоряджатись. А власником землі та сільгосппродукції тепер після 1929-1933 рр. стала комуністична держава. Українські селяни ж стали знаряддям більшовицького керівництва для досягнення його політичних та економічних цілей. Але для того, щоб тримати колективізованих селян у покорі й отримувати від них сільгосппродукцію, політичній еліті УСРР необхідно було поставити над ними тисячі “номенклатурників”. Що і було зроблено. “Номенклатурники” захопили ще одну позицію в СРСР і в УСРР – сільське господарство.

Джерела та література

1. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: доповіді і резолюції – [Харків], 1934.
2. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Зб. документів і матеріалів. – К., 1965. – Т. 2.
3. Александренко Г.В. Радянський державний устрій. – Харків, 1931.
4. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Предисловие М.Джиласа. – М., 1991.
5. Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
6. Дорошко М. Компартійно-державна номенклатура в Україні у 1920-х роках: механізм формування, кількісний та якісний склад // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 8.
7. Дорошко М.С. Партійно-державна номенклатура УСРР у 1919–1923 роках: соціально-політичний портрет // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2002. – №1-2.

-
8. Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного работника. – М., 1996.
 9. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.
 10. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.
 11. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999.
 12. Майстренко Іван. Історія Комуністичної партії України. – Б.м., 1979.
 13. Майстренко Іван. Історія мого покоління. Спогади сучасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985.
 14. Молотов В. Про піднесення сільського господарства і колгоспне будівництво. Каганович Л. Завдання українських більшовиків у роботі на селі. Промови на III Всеукраїнській конференції КП(б)У 8 липня 1932 р. – Харків, 1932.
 15. Сергєєв В.В. Діяльність Наркомзему України в 1921–1927 рр.: Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1993.
 16. Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. – Харків, 1932.
 17. Субтельний Орест. Україна: історія. – К., 1994.
 18. Троцкий Л. Сталин / Под ред. Ю.Г.Фельштинского: В 2 т. – М., 1990. – Т. 2.
 19. Шаповал Ю.І. Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994.
 20. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.
 21. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002.
 22. Греченко В.А. І.К.Дашковський: нарис політичної діяльності // Український історичний журнал. – 1991. – № 10.
 23. Джеймс Мейс. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1.
 24. Діброва С.С. 30-ті: трагедія політичних діячів України // Сільські обрії. – 1989. – № 3.
 25. Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 9.
 26. Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6.
 27. Орел В.П. У важкі 30-ті. Спогади // Український історичний журнал. – 1989. – № 2.
 28. Пиріг Р.Я. В.М.Молотов на Україні: сторінки політичної біографії // Український історичний журнал. – 1990. – № 7.
 29. Раковский Христиан. Нет ничего опаснее пассивности масс // Неделя. – 1988. – № 43(191).
 30. Табачник Дмитрий. В чем виноват Павел Постышев или всегда ли стоит торопиться с оценками прошлого // Комсомольское знамя. – 1990, 9 сентября.
 31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.298.
 32. Там же. – Спр.460.
 33. Там же. – Оп.20. – Спр.682.
 34. Державний архів Запорізької області. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.239.
 35. Там же. – Спр.488.
 36. Там же. – Спр.507.
 37. Там же. – Ф.157. – Оп.1. – Спр.380.

SUMMARY

The subject of the investigation of this article is the problem of realization of staff's policy of the political elite of the USSR – the least investigated problem in the history of the communist

power in Ukraine. The process of selection and promotion for the guiding duties in the party-state establishment the most faithful communists in the 20th–30th of the XX century had some peculiarities. The main of them was so called nomenclature of the ruling workers of different levels. The nomenclature's mechanism of the renewal of the political elite's staff was to some degree the unique phenomenon which is worth to be detailed investigated.

P.I. Хаялі

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ПРОБЛЕМА Й УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ РУХ (кінець 50-х– 80-ті роки)

Кримськотатарська проблема в другій половині XX ст. була однією з найбільш гострих у системі національної політики і відносин між державою і народами в СРСР. Значну роль у відновленні прав кримськотатарського народу відіграв український правозахисний рух. На жаль, історія спільної боротьби проти тоталітарного режиму представників українського кримськотатарського народу залишалась поза увагою вітчизняних істориків. Навіть у такому ґрунтовному виданні, як “Україна крізь віки”, кримськотатарська проблема не була висвітлена [13, с.222-241].

У запропонованій статті ставиться завдання, спираючись на весь доступний автору масив джерел, заповнити до певної міри цю прогалину сучасної української історіографії.

18-20 травня 1944 р. кримських татар було примусово переселено з Криму до Середньої Азії, Уралу і Казахстану. Всього з Криму було депортовано, за офіційними джерелами, 45 384 родини, або 191 014 чол. [6, с.154].

У місцях висилки кримські татари зазнавали істотних обмежень в реалізації політичних, соціальних і громадянських прав. Передача повноважень спецкомендатурам НКВС по контролю за суспільним життям переселенців негативно позначалася на їх адаптації в умовах депортації.

Облаштування життя спецпереселенців проходило стихійно і неорганізовано, без істотної допомоги з боку держави. Працевлаштування затяглося на декілька років. Найбільш трагічним наслідком депортації була масова смертність спецпереселенців. Національна культура цілком занепала. Репресивна політика держави визначила соціальний і демографічний регрес кримськотатарського народу в повоєнний період, поставила його на межу вимирання. На 1 січня 1953 р. в СРСР проживали 165 259 спецпереселенців кримськотатарської національності, з них чоловіків – 46 461, жінок – 64 053, дітей – 50 220, у розшуку знаходилося 207 і заарештованих було 4 318 осіб [16, с.5-7].

Режим спецпоселень сприяв руйнуванню етнічної єдності, мовної спільності кримськотатарського народу, знецінивши такі норми, як право на життя, честь і гідність людини. Усі ці чинники сприяли зародженню альтернативної ідеології, прояву різних форм протесту в умовах режиму спецпоселень. Формування національної ідеології в 40–50-ті роки у наступний період стане підґрунтям виникнення руху за повернення на батьківщину. У зв'язку з цим за кордоном В.Дубровський опублікував статтю, в якій торкнувся проблеми депортованих [10, с.27-29]. Ця невелика замітка мала на меті ознайомити світову громадськість з фактами порушення національних прав кримських татар в СРСР.

Вперше політична оцінка масової депортації народів у СРСР була дана на XX з'їзді КПРС у 1956 р. Процес десталінізації, що відбувався після з'їзду, дав можливість реабілітувати репресовані народи. Вони отримали можливість повернутися до рідних поселень, відновити національну державність. Засудження репресивної політики сталінського керівництва проти окремих народів і виправлення новим керівництвом допущених помилок мали важливе політичне значення для суспільства. Водночас оцінка, яку дав з'їзд національній політиці 40–50-х років, і наступні рішення радянського партійного керівництва носили відбиток непослідовності і були багато в чому половинчастими. Про трагедію кримськотатарського народу на XX з'їзді КПРС не було